

UDK: 94(4-12)"18"

321.01:94(4-12)"18"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Senaid Hadžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

senaid.had@hotmail.com

VELIKODRŽAVNI PROGRAMI I PROJEKTI JUGOISTOČNE EVROPE OD 30-IH DO 70-IH GODINA 19. STOLJEĆA

Apstrakt: Autor u radu koji slijedi analizira i sagledava pojavu, uobličavanje i pokušaje provedbe velikonacionalnih/velikodržavnih programa i projekata u jugoistočnoj Evropi sredinom 19. stoljeća. Osim navedenoga, donosi podatke o djelovanju javnih kulturnih radnika/djelatnika, političkih ličnosti koje se pojavljuju u vrijeme burnih revolucionarnih godina, prije i tokom rješavanja istočnog pitanja i definitivne podjele interesnih sfera i osmanskih ostavština na Balkanu između imperijalnih sila. Autor donosi, također, podatke i o načinu na koji je, o svemu navedenom, obavještavana balkanska, pa i šira, javnost. Sve u kontekstu postepene pojave, širenja i realizacije velikonacionalnih projekata, ideje i ideologije od 30-ih do 70-ih godina 19. stoljeća koje su u fokusu svoga djelovanja imala i prostore jugoistočne Evrope. O naprijed naznačenim/navedenim pitanjima u radu se donose relevantni i provjereni podaci na osnovu historijskih izvora prvoga reda, članaka objavljenih u onovremenim novinama/štampi, te relevantne literature (knjige, studije i članci eminentnih historičara).

Ključne riječi: Velikodržavni projekti, Velikomađarska ideja, Velikogrčka ideja, Velikosrpki projekat, Velikohrvatska ideja, Velikobugarska ideja, jugoistočna Evropa.

Abstract: The author in the following article analyzes and perceives the emergence, shaping and attempts to implement grand-state/national programs and projects in South East Europe in the mid-19th century. In addition, it provides information on the activities of public cultural workers/political figures who appear during

the turbulent revolutionary years, before and during resolving the eastern issue and the definitive division of the spheres of interest and Ottoman legacies in the Balkans between imperial powers. The author also provides data on the manner in which the Balkans, and even the wider, public is informed about everything mentioned above. All in the context of the gradual emergence, expansion and realization of multinational projects, ideas and ideologies from the 1930's to the 70's of the 19th century, which in the focus of their activities also had the facilities of South-Eastern Europe. Relevant and verified data on the first-mentioned historical sources, articles published in contemporary newspapers/press, and relevant literature (books, studies and articles of eminent historians) are brought about the aforementioned/mentioned issues in the paper.

Keywords: Great state projects, Greater state idea, Greater Hungarian idea, Greater Greece project, Greater Serbia project, Greater Croatia idea, Greater Bulgaria idea, South-eastern Europe.

Ideje federacije i velikonacionalni/velikodržavni programi/projekti

Gotovo su svi evropski narodi - veliki i mali, razvijeni i manje razvijeni - u revolucijama 1848/49. ("proljeću naroda") manifestirali svoju nacionalnu svijest i ciljeve u rasponu od zahtjeva za priznanjem svoga jezika do zahtjeva za konstitucijom svoje samostalne države. Nagla pojava i jačanje nacionalizma u Evropi sredinom 19. stoljeća rezultat je vrlo širokoga i složenog procesa "odumiranja" feudalizma, otvaranja puta kapitalističkoj industrijalizaciji, širenju građanske klase i klase oslobođenih seljaka, širenju pismenosti, kulture i nauke te uspostavljanju institucija parlamentarne građanske demokracije (podjela vlasti, političke stranke) sa sve slobodnijom i sve masovnijom štampom/novinama.¹

¹ Prve novine javljaju se u zapadnoj Evropi početkom 17. stoljeća. Najstarije novine u punom smislu te riječi bile su novine *Relation* koje su izlazile u Strassbourgu. Najstariji sačuvani brojevi su iz 1609. godine. Tokom 1700. godine u Njemačkoj je izlazilo već oko 60-70 naslova. Prve dnevne novine (*Einkommende Zeitung*) izlazile su u Lajpcigu 1650. godine. Naprimjer, prve osmanske novine pokrenuo je 1829. Mehmed Ali u Kairu: *Vekayi-i Misriyye* (Događanja u Egiptu). Slijedeći njegov primjer, Mahmud II odlučio je da započne objavljivanje lista *Takvim-i Vekayi* (Kalendar događaja), na osmanskom jeziku, čiji je prvi broj izašao 1. novembra 1831; bio je to uglavnom nedjeljnik

Rađanje nacionalizma bilo je vrlo brzo i eruptivno. Historičari su utvrdili da, na primjer, u doba Napoleona u Njemačkoj i Italiji gotovo da i nije bilo nacionalnog osjećaja, a već u revoluciji 1848/49. izbio je u prvi plan. Nacije su se "rodile" za manje od pola stoljeća.²

Evropski nacionalizmi 19. stoljeća u praskozorje liberalizma unijeli su u političku dinamiku i u međunarodne odnose najeksplozivniju energiju - ideju i zanose stvaranja nacionalnih država. Nacionalni su pokreti donijeli smrtnu opasnost srednjovjekovnim državnim strukturama, kako onima koje je feudalizam podijelio na više državnica (njemačke i talijanske zemlje), tako i onima koje su kao feudalne monarhije postale višenacionalne. Prve će biti ujedinjene

koji je objavljivao nove zakone i dekrete, kao i najvažnije događaje u Carstvu i izvan njega. Nekoliko dana kasnije, pojavilo se francusko izdanje tog lista. Ove novine imale su zvaničan karakter, a objavljivanje francuskog izdanja pokazuje istovremeno uticaj francuskog jezika i sultanovu želju da ostavi utisak na strance koji su boravili u prijestonici i uglavnom znali ovaj jezik. Naravno, osmanske novine u prijestonici imale su ograničen krug publike: osmansko izdanje imalo je tiraž od 5.000 primjeraka, a izdanje na francuskom jeziku 300 primjeraka. Tek devet godina kasnije pojavio se drugi osmanski list, *Ceride-i havddis* (bukvalno: registar vijesti). Osmanska štampa doživjela je puni uspon tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Najstarije hrvatske novine, *Ephemerides Zagrebienses - Zagrebačke novine*, štampane su 1771. godine u Kaptolskoj štampariji na Novoj Vesi, zatim *Kroatisher Korrespondent - Hrvatski dopisnik* iz 1789, te *Almanah ilirski* štampan u Karlovcu od 1823. i druge. Prve srpske novine pojavile su se u Beču, 1791. godine. Pokretači i osnivači novina, što je zanimljivo, nisu bili Srbi nego Grci, braća PUBLIJE i GEORGIJE MARKIDES PULJO. Novine su se pojavile pod imenom *Serbskija posvednevnija novinii* izlazile su dva puta nedjeljno. Godine 1813, zajedno sa Dimitrijem Frušićem, i uz prethodnu pomoć i zalaganje Jerineja Kopitara kod austrijskih vlasti i cenzure, Dimitrije Davidović pokreće prve novine na narodnom srpskom jeziku, pod imenom *Novine serbske (iz carstvujušćeg grada Viene)*. Desetak godina nakon povratka iz Beča, tačnije 1834. godine, Dimitrije Davidović je u Srbiji, u Kragujevcu, ponovo pokrenuo *Novine serbske*, čiji je on bio i prvi urednik. Te novine su prvi srpski informativni list štampan na teritoriji Srbije. Prve bosanskohercegovačke novine, *Bosanski prijatelj*, štampane su u Zagrebu, 1850. godine. Prvi broj *Bosanskog prijatelja* imao je 140 stranica, i smatra se prvim bosanskim listom jer, iako je štampan u Hrvatskoj, njegov urednik bio je Ivan Frano Jukić Banjalučanin, koji je kao i ostali saradnici bio iz reda bosanskih franjevacu, dok su se sve teme lista gotovo isključivo odnosile na Bosnu, njene ljude i događaje. Prvi broj *Bosanskog Vjestnika* objavljen je 7. aprila 1866. godine, kada je otvorena i prva moderna štamparija u Bosni i Hercegovini. Štampariju je u Sarajevu otvorio Ignjat Sopron (1821-1894.) koji je poslan iz Zemuna u vrijeme reformi vilajetske uprave kada je omogućeno otvaranje prve moderne štamparije na ovim prostorima. Otvaranje Sopronove štamparije i prvi broj *Bosanskog Vjestnika* označio je početak moderne štampe u Bosni i Hercegovini. Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva. Kratki pregled*, Zagreb, 2015.

² Konsultiraj: Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo, 1997.

u nacionalne države, a druge će se s vremenom raspasti također na nacionalne države.³

Svaka je nacija, bez izuzetka, u procesu nastajanja oblikovala svoju nacionalnu ideologiju u kojoj je stvaranje nacionalne države na što većem teritoriju i sa što brojnijim stanovništvom bilo centralna misao i glavni cilj. Svaka je nacija težila da granicama države prije svega obuhvati svoje suplemenike, pa i one najudaljenije etničke ogranke koji su živjeli u drugim, najčešće susjednim zemljama. Uz to, često se tražilo da u granice nacionalne države uđu i etnički nepripadajuća područja, ali koja su nekada, npr. u srednjem vijeku, bila u sastavu starih država. Uz ta dva načela - etničko i historijsko - tražilo se da se anektiraju i neka područja iz razloga "sigurnosti", a zapravo se radilo o ekspanziji i osvajanju drugih naroda i tuđih teritorija. Ekspanziji država novu je snagu dao krupni kapital, koji je ušao u borbu za osvajanje novih izvora sirovina i tržišta. Iz spomenutih i drugih korijena i uzroka nastale su koncepcije velikih nacionalnih država.⁴

Poznata je koncepcija Velike Njemačke, Velike Italije, Velike Francuske, Velike Rusije itd. Takve su koncepcije zahvatile i male nacije i u to su ime vođeni i ratovi, npr. za Veliku Mađarsku, Veliku Bugarsku, Veliku Srbiju itd.⁵ Upravo te borbe za što veće nacionalne države i imperije glavni su kontekst historije i nekih južnoslavenskih naroda u 19. i 20. stoljeću.

³ Vidi: Eric I. Hobsbawn, *Nacije i nacionalno pitanje*, Novi Liber, Zagreb, 1993; Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.

⁴ Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – od idejā do ujedinjenjā (rukopis)*, Tuzla, 2018, 217-245.

⁵ Idejne osnove modernog nacionalizma sa svim premisama kulta onog što je nacionalno južnoslavenski ideolozi su preuzeli od svojih njemačkih kolega, a prije svega od njemačkog teoretičara, filozofa i pjesnika, Johana Gotfrida Herdera (Johann Gottfried von Herder) koji je odigrao ključnu ulogu u kreiranju savremenog njemačkog nacionalizma. On je podario pojmovima "nacija" i "narod" kvazi-personalna svojstva, kad kaže:

(...) "Posredstvom jezika nacija se vaspitava i stvara; posredstvom jezika postaju joj dragi predak i čast, ona postaje poslušna, uglađena, društvena, marljiva i moćna (...). Priroda vaspitava familiju; najprirodnija država je jedan narod, sa jednim nacionalnim karakterom (...). Ništa nije, dakle, tako jasno suprotno svrsi vladanja kao neprirodno povećanje država, divlje miješanje ljudi-rodova i nacije pod jednim žezlom. Ljudsko žezlo je isuviše slabo i malo da bi se na njega mogli nakalemiti besmisleni dijelovi; oni bi, dakle, bili slijepljeni sa jednom lomljivom mašinom koja se zove država-mašina, bez međusobnog života i simpatije dijelova." U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, 23.

Federacijski planovi Adama Czartoryskog

Jedan od ranih političkih i promotivnih vanjskih podsticaja za federalizaciju jugoistočne Evrope povezan je s vodećom osobom poljske političke emigracije iz 1830., poljskim knezom Adamom Georgom Czartoryskim (1770-1861). U Parizu, središtu poljske emigracije, razvio je opširni plan s glavnim ciljem - ponovna uspostava historijske Kraljevine Poljske. Iz toga je proizašao neprijateljski stav prema Rusiji i Austriji te, zbog otpora prema njima, predlaže pomirenje i saradnju svih malih naroda između Baltičkoga i Egejskog mora, sve do Kavkaza.⁶ Naravno, borbu protiv Austrije i Rusije vidi uz pomoć Francuske i Velike Britanije te obavezno zadržavanje integriteta Osmanskog Carstva. Također, predvidio je ujedinjenje svih naroda te velike regije u konfederaciju, ne razmišljajući i ne opterećujući se odviše njihovima međusobnim kulturnim, ekonomskim i

⁶ Boraveći na ruskom carskom dvoru, Poljak, upravo naimenovan za ministra spoljnih poslova - princ Adam Čartorijski - tada je bio miljenik ruske krune. Čartorijski je razmišljao kako da Rusija suzbije prevladavajući utjecaj Napoleona u Evropi i zajedno je sa carem uspostavljao tajni savez sa Engleskom. U isto vrijeme princ je sastavio Memorandum o ruskom planu za prekomponovanje Evrope i o podjelama i kompenzacijama raznim teritorijama. Što se tiče Osmanskog Carstva, Čartorijski je predlagao da mu se trenutno ništa ne oduzima, osim da se izvjesne stvari promijene u Srbiji i da se Kotor ponovo ujedini sa Crnom Gorom. A kada se konačno bude odlučivalo o sudbini Osmanskog carstva u Evropi, da se veliki dio osmanskih teritorija podijeli u zasebne države koje bi imale svoju lokalnu vlast, ali bi bile povezane u federaciju nad kojom bi Rusija osigurala odlučujući i zakoniti utjecaj tako što bi Njegovo imperijalno veličanstvo imalo titulu Cara ili Zaštitnika Istočnih Slovena. U svakom slučaju, predlagao je Čartorijski u tom Memorandumu, ovaj utjecaj bio bi zasnovan na zaslugama koje bi Rusi imali u oslobađanju ovih teritorija, zatim na istoj religiji i porijeklu, i na mudroj politici i vještom izboru mjesta koje bi okupirale ruske trupe. A ako bi bila potrebna saglasnost Austrije, široke je ruke Čartorijski, „moglo bi joj se dati Krocija, dijelovi Bosne i Valahije, Beograd, Dubrovnik itd. Rusija bi imala Moldaviju, Kotor, Krf i obavezno Konstantinopolj i Dardanele, zajedno sa susjednim lukama koje bi nas učinile gospodarima moreuza. Francuskoj i Engleskoj mogu se ponuditi neki otoci u egejskom arhipelagu ili vlast u Aziji i Africi“. Vremenom je Čartorijski postao Ruski ljuti neprijatelj i iz Londona i Pariza je preduzimao razne tajne subverzivne akcije u Rusiji ili na teritorijama koje su ili bile ili su mogle da potpadnu pod ruski uticaj. Kasnije je preko engleskog emisara Urkvarta uticao na Kneza Miloša, a i na pisanje čuvenog Načertanija. Jovan Ristić, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijeg vremena*, Prva knjiga 1848-1860, Beograd, 1887; A. Czartoryski-A. Razumowskom, (12. V. 1806.), *Vniešnjaja politka Rossiji XIX i načala XX veka*, sv. III, Moskva, 1963, 138-139; Piotr Žurek, „Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804-1806)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 22, No. 22, Zagreb, 2002, 159-166.

vjerskim razlikama. Očito da je na njega veliki utjecaj imao francuski političar Charles de Tocqueville.

Na konferenciji u Parizu, 18. maja 1849. godine Czartoryski je pokušao potaknuti dogovor između Mađara, Rumuna, Srba, Hrvata i Slovenaca, uz uključivanje Zapadnih Slavena. Predloženo je konfederalno rješenje, uz gotovo potpuno očuvanje ugarskog identiteta i priznavanje odvojenih nacionalnih skupina. Novi, stabilni, dogovorni poredak ove tro ili četveročlane konfederacije trebao je naposljetku potisnuti Habsburšku Monarhiju i spriječiti rusku ekspanziju. Međutim, Kossuth je to odbio, a odbili su to, iz svojih razloga, i predstavnici južnoslavenskih naroda.

Velikosrpski nacionalni projekat Načertanije

Pitanje definisanja nacije, nacionalnih ciljeva, metoda i sredstava kako se ti ciljevi mogu ostvariti sve su više zaokupljali u prvoj polovini 19. stoljeća vodeće predstavnike, kako srpske inteligencije, tako i vodeće političke krugove mlade Kneževine Srbije.⁷ Jedno od najvažnijih pitanja čitave tadašnje i buduće nacionalne politike srpskih javnih radnika, postalo je pitanje određivanja, tj. definisanja, srpske nacije kao imperativ za rješavanje "srpskog pitanja" na jugoistoku Evrope. Ali, nacionalistički intelektualci prosvjetitelji imali su i imaju društvene i političke, ne akademske ciljeve; oni su težili i teže pročišćavanju i aktiviranju naroda. Zato su koristili i koriste „moralne“ uzore iz etničke prošlosti, kao i živopisne reakcije „slavne“ prošlosti zajednice. Otud kod većine njih vraćanje prošlosti preko niza mitova: mitova o porijeklu i lozi, o oslobođenju i seobi, o zlatnom dobu i njegovim „herojima“ i „mudracima“, zatim o „izabranom“ narodu koji će se ponovo roditi poslije duge učmalosti u propadanju („zalutali“)

⁷ Jedan od onih koji su svojim mnogim poduhvatima, književnim i historijskim radovima dvadesetih i tridesetih godina 19-og stoljeća snažno uticali na formiranje pogleda kod generacija srpskih književnika i historičara bio je Sima Milutinović Sarajlija. On je išao tako daleko da je uputio molbu ruskom caru „o milostivom pokroviteljstvu nad Bosnom“. Vidi njegovu „objektivnu historiju“: *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd, 1888; *Istoria Serbie (1813-1815)*, Leipzig, 1837; Radoš Ljušić, „Ruski konzul Vaščenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka“, *Istorijski časopis*, Knj. XXIX-XXX/1982-1983, Beograd, 1983, 327-329.

i/ili izgnanstvu. Uloga nacionalne inteligencije je bila značajna. Ona nije bila koncentrisana samo na proces nacionalnog buđenja i mobilizacije, nego na još važnijem planu programskog koncipiranja moderne nacionalne i političke subjektivizacije sopstvenog etničkog materijala.⁸

U nastojanju da se što „naučnije“ definiše srpska nacija, zatim ojačaju nacionalni planovi Srba, a razvije mržnja prema Bošnjacima, posebno veliki doprinos dali su kulturni radnici, prije svih književnici i prosvjetitelji.⁹ Najpoznatiji među njima, od 1804. bio je Dositej Obradović (1739-1811), koji je „agitovao i riječima i djelima“ u borbi protiv Osmanlija. Prvi je Dositej Obradović jasno i integralno zahvatio srpski nacionalni program. On je široko i potpuno formulirao nacionalne aspiracije Srba. Dositeju je „slavenosrpska nacija u Srbiji, Bosni i Dalmaciji sa Ercegovinom. Dositej Obradović je govorio o jedinstvenoj “slavenosrpskoj naciji” na širem prostoru Balkana,¹⁰ što je uključivalo i teritorij Bosne i Hercegovine, na način što je sve narode tih prostora poistovjećivao sa „srpskom nacijom”.¹¹ Ta ideja je ostala prepoznatljiva u njegovoj izjavi *da se može*

⁸ Šire vidjeti u: Antonio D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998; Ljubiša Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Beograd 2008, 30-32; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla, 2016, 115-124. (dalje: S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina*).

⁹ Neki istraživači su za period od 1740. do 1880. godine, na osnovu arhivske građe poimenično naveli 45 javnih „srpskih književnih i kulturnih radnika”. Šire u: Aleksa Ivić, *Arhivska građa o srpskim književnim i kulturnim radnicima 1780-1880*, Beograd-Subotica, 1926, 465-466.

¹⁰ Istraživačima nisu nepoznati afiniteti hrvatskih iliraca prema Dositeju Obradoviću. U glasilu iliraca, Gajevoj *Danici*, uočljiv je jak efektivan naboj u odnosu niza saradnika prema Dositejevoj ličnosti. Tako se kaže: „premudri, obilno i mudro govori ilirski Sokrat, naš mili Dositej Obradović, rodoljubivi, naš mili i rodoljubivi ilirski mudrac” itd. Moć Dositejeva opusa među ilircima uveliko je bila u tome što je on svoje spoznaje iskazivao krajnje sugestivno, lapidarno, nerijetko u formi maksima, tako da je bilo moguće izravno ih uvoditi u ideologijski sistem. Drago Roksandić, „Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835-1848)”, *Danas*, 26. rujna 1989,44; Drago Roksandić, *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija”*, Zagreb, 1990, 123-127.

¹¹ Da se od sličnih stavova na prostoru Srbije nije odustalo ni na kraju dvadesetog stoljeća najbolje ilustrira slijedeća izjava: (...) “U evropskim naučnim krugovima Bosna i Hercegovina su vekovima smatrane sastavnim delom srpske etničke i nacionalne celine. U tim jednodušnim gledanjima stvari počinju da se menjaju nakon Berlinskog kongresa (1878) i nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Fenomen Bosne je fenomen etničkog i verskog u istoriji mnogih evropskih i drugih naroda. I ovde je reč o, u osnovi, jednom narodu, verski izdjeljenom, vera je vekovima bila glavni faktor u kulturnom životu Bosne (...)”. Uspoređi: Slavenko Terzić, “Reč na otvaranju skupa”,

promijeniti obred i vjera, a rod i jezik nikako i nikada. Upravo tako uspostavljena njegova teza bila je polazna osnova za prva razmišljanja o stvaranju velikosrpske države („slavjanoserbskog carstva“) u 19. stoljeću i predmet svih daljih odnosa Kneževine Srbije prema drugima i drugačijima u nacionalnom smislu.¹²

Djelima Dositeja Obradovića bio je oduševljen tada mladi sedamnaestogodišnji Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864),¹³ inače poznat po tome što je bio velikomrzac svih Osmanlija, a posebno Bošnjaka.¹⁴ Vuk se pojavio pred učeni svijet 1814. godine sa svojom *Malom prostonarodnom Slaveno - Serbskom Pesnaricom*, a poslije toga sa nizom drugih spisa iz područja jezikoslovlja, narodne književnosti, etnografije, savremene srpske historije i dr.¹⁵ Njegovi se pogledi u osnovi nisu razlikovali od Dositejevih.¹⁶ Daleko najznačajniji je lingvistički model nacionalne determinacije Vuka Stefanovića Karadžića koji je ubrzo bio prihvaćen od novih generacija srpske inteligencije i političara u 19. i 20. stoljeću, ne samo u nezavisnoj srpskoj državi, Kneževini (od 1882. Kraljevini) Srbiji, nego i od strane srpske inteligencije u okvirima Habsburške Monarhije (od 1867. Austro-Ugarska).¹⁷ Smatra se da je upravo Vuk Stefanović udario kamen

Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994, Istorijski institut SANU, knj. 12, Beograd, 1995, 7-9.

¹² Opširnije u: S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina*, 118-123.

¹³ Njega Milorad Ekmečić naziva "ocem moderne srpske kulture". Vidi: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, knj. I 1790-1860*, Beograd, 1989, 167.

¹⁴ Vuk Stefanović Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849. U uvodnom dijelu „kovčežića“, Vuk je isticao žaljenje što nije uspio obići sve krajeve „našeg naroda“, a posebno „Bosnu i Hercegovinu“. Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović, knjaz srpski, ili građa za Srpsku istoriju našega vremena*, Budim 1828; Vatroslav Jagić, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Zagreb, 1864.

¹⁵ Ivo Andrić je pisao o Karadžiću kao o piscu sa osobinama *prave realističke tehnike pisanja*, bez spominjanja njegove devize Srbi svi i svuda. Andrić primjećuje da je: Vuk odmah (...) shvatio svoje vreme i položaj svoga naroda u tom vremenu, kao i svoj životni zadatak u tom narodu (...). On je (Karadžić, op.a.) osnivač naše novije književnosti, tvorac čiste srpske proze i stila, čovek koji je izvršio demokratizaciju našeg jezika, proveo više od četrdeset godina u borbi kojoj primer treba tražiti samo u životu velikih reformatora. Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*, Sarajevo, 1995, 150.

¹⁶ Yves Tomić, „Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku“, *Raskrinkavanje projekta Velika Srbija*, Biblioteka svjedočanstvo, br. 34, Beograd, 2009,91-200; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 52-53.

¹⁷ Slično srpskoj i savremena hrvatska historiografija, ili neki od predstavnika te historiografije, nedvosmisleno priznaje prvostepenu važnost jeziku kao nacionalnom određivaču. Tako možemo pročitati slijedeću ocjenu važnosti odluke Hrvatskog sabora o proglašenju *hrvatskog jezika* 1847. godine kao zvaničnog administrativnog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji: „Hrvatski jezik, glavni element identiteta nacije, odolilo

temeljac modernom određenju srpske nacije označivši jezik kao osnovnu i najvažniju odrednicu za utvrđivanje nacionalne pripadnosti.¹⁸ Primjenjujući u praksi lingvistički model određivanja srpske nacije neki ideolozi „Srpstva“ su zamišljali buduće granice ujedinjene srpske države koja bi obuhvatala čitav „lingvistički“ srpski narod.¹⁹ To je po njima bio najbolji put za definitivno rješenje „srpskog pitanja“ na Balkanu i jugoistočnoj Evropi.²⁰ Karadžić je u svome spisu²¹ naveo da na području tadašnje Srbije (između Drine i Timoka, te između Dunava i Stare Planine), Kosova i Metohije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Banata, Bačke, Srijema, Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i „na cijelom Adriatičkom

je svim nasrtajima germanizacije, mađarizacije, talijanizacije, te ga je Hrvatski sabor 1847. godine proglasio službenim jezikom u javnom životu“. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999, 24.

¹⁸ Tako je, u razvijanju nacionalne svijesti jedna od perfidnijih metoda krivotvorenja narodnosne komponente upravo Vukova teza o jezičkom jedinstvu, koju iznosi u podnaslovu: *Srbi svi i svuda, u: Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849.

¹⁹ Od prvih dana Vukove borbe za reformu jezika i pravopisa pa sve do našeg vremena, naučnici, pisci, kulturni radnici i političari uporno se opredjeljuju i izjašnjavaju za Vuka i njegova shvatanja o jeziku i pravopisu, ili ustaju protiv njih. To konfrontiranje, koje ne prestaje više od sto pedeset godina, označava stalno živi interes za pitanja jezika i kulture, a istovremeno otkriva veoma različita, često i sasvim suprotna stanovišta koja imaju opštekulturne izvore, danas ne manje uočljive i ne manje važne nego ranije. Razlozi prihvatanja ili odbijanja vukovskog, narodskog, u osnovi seljačkog jezika različiti su u raznim vremenskim razdobljima: u prvim decenijama 19. stoljeća to je bio dio borbe za stvaranje nacije i slobodne srpske države. Jedna sumarna rekapitulacija ovih borbi, suprotstavljanja, često surovih, gotovo uvijek oštih, nije naodmet ni danas, kad pitanje jezika našeg vremena postaje veoma aktuelno. Meša Selimović, *Za i protiv Vuka, studija*, Beograd, 1967; Internet izdanje, Beograd, 2002.

²⁰ Ovom prilikom radi ilustracije navodimo neke stavove s kraja 20. stoljeća o ulozi jezika u rješavanju „srpskog“ pitanja.

(...) "Cela evropska nauka je od samog početka nacionalnih preporoda krajem XVIII veka složna u oceni da jezik sačinjava biće nacije i da su granice jednog jezika u isto vreme međe dokle se prostire teritorija nekog naroda. Srpski naučnici su u ovome išli za istraživanjem katoličkih naučnika Kopitara i Dobrovskog. Sva su rana naučna dela o tome bila složna da štokavski govor predstavlja teritorijalnu osnovu srpskog naroda, a u tom pogledu je i celo susedstvo Bosne uvek smatrano srpskom zemljom. Čak i politički pokreti prošloga veka (19. stoljeće, op. a.) većinom prihvataju ovakvu sliku. Hrvatski Ilirci i vođi Hrvatske Narodne stranke između 1860. i 1870. su takođe polazili od toga da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje" (...).

Šire vidjeti u: Milorad Ekmečić, "O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas", *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*, 20-21.

²¹ *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (podnaslov *Srbi svi i svuda*), Beč 1849.

primorju od Trsta do Bojane“ u etničkom pogledu postoje samo Srbi, koji se međusobno razlikuju u konfesionalnom pogledu, odnosno u pripadnosti, kako navodi, rimokatoličkom, pravoslavnom i turskom zakonu.

Vuk Stefanović Karadžić je bio jezikoslovac i književnik koji je putovao Balkanom, proučavajući i prikupljajući narodne pjesme. Vrlo je mnogo pisao o lingvističkim temama i problemima te objavio gramatiku i rječnik onoga što je smatrao srpskim jezikom. Taj je rad tipičan za njegove poglede na jezik i etničku pripadnost susjednih naroda Srbima. Jedna od glavnih postavki njegovih razmišljanja jest kako su svi oni koji govore štokavštinom Srbi. Takva su Karadžićeva razmišljanja često vidljiva u njegovim spisima i ona su, u konačnici, znatno utjecala na srpske odnose prema drugim balkanskim narodima. Često je znao iskrivljavati historijske činjenice i jezične datosti kako bi opravdao svoje teorije. Prostorna slika srpstva je, prema njemu, označena jezikom. Tvrdeći da svi ijekavci štokavskog nariječja govore *Srpskim* jezikom, Karadžić je izvlačio krilaticu da je Srbija tamo gdje se govori Srpski jezik. Za slavenske muslimane i katoličke Hrvate Karadžić stoga vjeruje da su Srbi, tvrdeći sljedeće: “Kad čovjek pomisli npr. da Madžara ima i rimskoga i kalvinskoga zakona, pa se svi zovu Madžari; ili: da Nijemaca ima i rimskoga i luteranskoga i kalvinskoga zakona, pa se opet svi zovu Nijemci; mora se čuditi kako se barem ovi Srbi zakona rimskoga neće *Srbi* da zovu.”

U tom smislu, on dalje nastavlja: “Svi pametni ljudi i od grčkih i od rimskih Srba priznaju da su jedan narod i trude se da bi mrzost (mržnja, op.a.) zbog zakona (vjere, op.a.) ili sasvijem iskorijenili ili barem umalili što se više može, samo je onima rimskoga zakona još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo-pomalo naviknuti; jer ako neće da su Srbi, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena. (...) Da reku da su Hrvati, ja bih rekao da ovo ime po pravdi pripada najprije samo čakavcima, koji su po svoj prilici ostaci Porfirogenitovijeh Hrvata i kojijeh se jezik malo razlikuje od srpskoga, ali je opet bliži srpskome nego i jednome slavenskom narječju.”²²

²² Iako je Vuk Karadžić uživao izuzetnu podršku iliraca u svom radu, međusobno su se jako razlikovali u shvaćanjima o srpsko-hrvatskim i jezičkim razgraničenjima. Kada se i nisu suglašavali, „među njima nikada nije bilo javne konfrontacije opterećene bilo kakvom isključivošću“. Drago Roksandić, *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija“*, Zagreb 1990, 141; Drago Roksandić, „Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835-1848)“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas*, 17/7, Beograd, 1988, 119-128.

Za *domaće* muslimane Karadžić navodi sljedeće: (...) "Od onijeh pak turskoga zakona ne može se još ni iskati da misle što o ovome srodstvu; ali kako se među njima škole podignu, makar i na turskome jeziku, i oni će odmah doznati i priznati da nijesu Turci nego Srbi."²³

Ipak, pokušavajući Hrvate smjestiti u historiju i prostor koristio se tada jedinim naučnim izvorom - knjigom Konstantina Porfirogeneta *De Administrando Imperio*: "Po svjedočanstvu grškoga cara i spisatelja K. Porfirogenita (...) Hrvati su se u naše krajeve doselili odnekud iza karpatskih gora u prvoj polovini sedmoga vijeka (kad i Srbi u Mačedoniju i Ilirik). Došavši amo oni su se razdijeliti nadvoje, pa se jedni namjestili u današnjoj Hrvatskoj granici i u turskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, a drugi ostali u Panoniji između Drave i Save. Granice ovijeh prvijeh (dalmatinskih) Hrvata naznačuju se: pored mora k jugu rijeka Cetina, k Hercegovini Imotski, a k Bosni Lijevno, rijeka Vrbas i grad Jajce, a stolice njihovijeh vladalaca bile su Biograd kod Zadra i Bihać više Trogira; za Panonske pak zna se da im je stolica bila u Sisku, ali granice oblasti njihove teže je naznačiti nego onijeh prvijeh. U Dalmaciji na suhoj zemlji (osim samoga primorja i ostrva), gdje je bilo srce Hrvata, danas nema nikakoga naroda koji bi se po jeziku razlikovao od Srba, ali na ostrvima i u primorskijem mjestima, iz kojijeh su se ljudi slabo miješali s onima sa suhe zemlje (kao npr. u Trogiru i u Omišu), govori se jezikom malo drukčijim od srpskoga, i ja mislim da su ovi primorci i ostrvljani ostaci ili potomci starijeh Hrvata."²⁴

U konačnici, puna politička primjena ideja Vuka Stefanovića Karadžića osnažena je „Načertanijem“ iz 1844, kojim su udareni temelji svim budućim velikosrpskim namjerama.²⁵ U njemu je na vrlo konkretan način razrađena

²³ Usporedi: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb, 1990, 52-53; Vladislav B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius, 2006. (doktorska disertacija), 20-21.

²⁴ Vuk Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda: Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1949. (ćir.) Na unutarnjoj strani je dopisana napomena: "Ovo je pisano još 1836. godine se štampa pred Crnom Gorom i Bokom Kotorskom, kao što će se vidjeti na mnogo mjesta, pa kad se dosad ne naštampa, evo ga sad samo ovako."

²⁵ Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd, 1933; Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 1993; Petar Šimunić, „Načertanije“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske*

velikosrpska misao, od idejnih postavki do načina realizacije. Taj je program "vanjske i nacionalne srpske politike" bio temelj srpskih pozicija 60-ih godina 19. stoljeća u vrijeme vladavine kneza Mihajla Obrenovića, radikala Nikole Pašića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, integralnoga jugoslavenstva Aleksandra Karađorđevića u međuratnom razdoblju, pa sve do *savremenih* ideja Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja, potkraj 20. stoljeća. Bez obzira što mu neki pripisuju federalistički karakter *Načertanije* je prvenstveno pozicioniran kao velikosrpski program.²⁶ Stoga je neophodno analizirati i ovu stranu *Načertanija*, kako bi zaključak o njegovom karakteru bio što potpuniji.²⁷ Iako sadrži značajan dio teksta koji je sastavio František Zach, *Načertanije* je postao velikosrpski program zbog bitnih promjena koje je u njega naknadno unio Ilija Garašanin. On je, naime, drukčijom terminologijom bitno promijenio težište ovog poznatoga nacrtu. Zachove su federalističke ideje zamijenjene centralističko - hegemonističkim programom. U žižu svojih razmišljanja Garašanin je postavio formulaciju *nacionalni srpski ciljevi*, pri čemu je najviši cilj - *ujedinjenje svih Srba u jednu državu*.

Težeći ujedinjenju svih područja koje naseljavaju Srbi pod vodstvom srpske kneževske kuće, Garašanin predviđa kako će *novu južnoevropsku tvorevinu* voditi Srbija i njome centralistički upravljati iz Beograda. Primarni i srednjoročni interes Garašanin je najavio u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, sjevernoalbanskim područjima te, u suradnji s Bugarima, u Makedoniji.

politike, Zagreb, 1940; Nikša Stančić, „Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji”, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII, 1968-69, Zagreb, 1971, 179-196; Mihailo Vojvodić, "Velika Srbija" u shvatanjima Stojana Novakovića", *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* 24-26. oktobra 2002, Srpska književna zadruga, posebna izdanja, Beograd, 2003.

²⁶ Pojam velikosrpski/a politika prvi puta je spomenuo-upotrijebio austrijski ministar Buol Šauenštajn u vrijeme Krimskog rata (1853.-1856.). On je tada politiku Srbije nazvao velikosrpskom opasnošću. Čedomir Popov, *Velika Srbija, stvarnost i mit*, IK Zorana Stojanovića, treće izdanje, Sremski Karlovci, 2008.; Intervju: akademik Čedomir Popov, istoričar, NIN, Beograd, 5.04.2007., 84.

²⁷ Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*; S. Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*; R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*; P. Šimunić, „Načertanije”. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*; Nikša Stančić, „Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji”, 179-196; M. Vojvodić, "Velika Srbija" u shvatanjima Stojana Novakovića", *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti* 24-26. oktobra 2002.

U drugom dijelu dokumenta (Načertanija), Garašanin, smatrajući Hrvate i muslimane slavenskog porijekla kao Srbe katoličke i islamske vjeroispovjesti, opisuje razne strategije za pokoravanje susjednih stanovnika bez prolijevanja krvi. Između ostaloga, navodi slijedeće:

(...) "Mora se posvetiti posebna pažnja problemu odvratanja ljudi rimokatoličke vjeroispovjesti (Hrvata) od austrijskog uticaja, i buđenje simpatije prema Srbiji. Preko tamošnjih franjevaca, ovaj cilj bi se najlakše postigao. Franjevci se moraju pridobiti za ideju sjedinjenja Bosne i Srbije. U tom cilju, potrebno je u Beogradu štampati nekoliko molitvenih knjiga i crkvenih pjesmarica, kao i molitvene knjige za pravoslavne hrišćane (Srbe) i antologije narodnih pjesama koje bi bile na latinskom pismu na jednoj strani, i ćirilčnom na drugoj. Kao treći korak, bilo bi pametno štampati kratku i opštu istoriju Bosne, u kojoj bi bila uključena imena nekih Bošnjaka koji su prešli na mohamedansku vjeru (slavenski muslimani) i njihova proslavljena djela (...). Bosna će biti oslobođena od utjecaja Austrije i više će naginjati Srbiji. Na ovaj način, Hrvatska i Dalmacija bi nabavljale knjige koje bi bilo nemoguće štampati u Austriji. Prirodni rezultat bi bio stapanje ovih zemalja u neposredni odnos sa Bosnom i Srbijom."²⁸

Iako Načertanije podrazumijeva samo političku asimilaciju raznih nesrpskih naroda koji žive unutar planirane Velike Srbije, uzimanje ovog nesrpskog stanovništva kao zaista srpskog, ona postavlja scenu da se oni tretiraju kao izdajnici naroda, u slučaju da njihova politička privrženost i kulturno pokoravanje ne prođu na dobrovoljnom pristajanju.

Tako su dva najznačajnija rada posvećena pitanjima razvijanja i jačanja nacionalne svijesti Srba, zatim realizacije velikosrpskih nakana iz prve polovine 19. stoljeća koji pripadaju široj lepezi nacionalnih planova i projekata, bila: *Srbi svi i svuda*, članak Vuka Stefanovića Karadžića, jednog od „najznačajnijih srpskih intelektualaca moderne srpske istorije”, i *Načertanije* Ilije Garašanina,²⁹ jednog

²⁸ Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, (preveo na bosanski: Hasan Rončević), Sarajevo, 1996, 27-28. (dalje: J. Cohen, *Srpski tajni rat*).

²⁹ Ilija Garašanin je rođen 16. januara 1816. godine u mjestu Garaši kod Kragujevca. Njegovo pravo ime bilo je Ilija Savić, prezime Garašanin je preuzeo po svom rodnom mjestu Garaši. Ilija je svoju karijeru započeo 1837. godine, kao carinik u Višnjici i Beogradu. Kada je knez Miloš oktobra 1837. godine vršio reorganizaciju „Saveta”, osnovavši „Knjaževski sovjet”, ili „Sovjet Knjaževstva srbskog”, Iliju Garašanina je imenovao njegovim sedmim članom. Iste godine, po nalogu kneza Miloša, Garašanin je bio postavljen i na dužnosti Upravnika „Vojnog štaba”. Tako da je on, istovremeno obnašao i političke i vojne funkcije. Kada je reorganizacijom uprave, početkom 1839., osnovano „Vojno odeljenje”, pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, na njegovom čelu bio je postavljen „Ljubazni Ilija”, kako ga je od milja nazivao knez Miloš.

od „najsposobnijih političara moderne srpske države”.³⁰ Štaviše, ova dva rada su bila u isto vrijeme i dva najutjecajnija projekta, teorije i shvatanja nacionalne ideje, nacionalnih ciljeva i pravaca nacionalnog rada u budućnosti.³¹

Oba navedena djela su napisana skoro u isto vrijeme, ali od strane autora različitog profesionalnog i intelektualnog profila. Prvo djelo, članak *Srbi svi i svuda* je napisano 1836. i kao teoretski rad štampano u Beču 1849. godine u časopisu *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*.³² Vukovo djelo je bilo pristupačno širem krugu čitalaca, jer je bilo štampano samo nekoliko godina nakon njegovog nastanka. Za razliku od Vukovog rada, Garašaninovo djelo, napisano 1844. kao tajni plan srpske spoljne politike u nastupajućem periodu, nije štampano niti je javno prodavano više od pola stoljeća. Razlog je bio što je Ilija Garašaniin, u to vrijeme ministar unutrašnjih poslova Kneževine Srbije, svoj tajni spis namijenio samo uskom krugu najutjecajnijih srpskih političara kao smjernice za vođenje nacionalne politike. Međutim, kao što to često biva u praksi, iako tajni plan, *Načertanije* je 1888. već bilo poznato uskom krugu austro-ugarskih političara da bi 1906. godine širi krug čitalaca bio upoznat sa osnovnim idejama Garašaninovog djela.³³ Jedan od principijelnih razloga za sporenje u historiografiji oko Načertanija je činjenica da je originalni rukopis izgubljen pa se

Inače, Ministarstvo unutarnjih poslova je objedinjavalo ključne resore; policiju, vojsku, privredu, zdravstvo i saobraćaj. Tako da je ministar Garašaniin bio najvažnija ličnost i stub „ustavobranitelja”, koji je radio na suzbijanju prevrata Obrenovića, pomirenju ustavobraniteljskih prvaka, te uspostavi temelja unutrašnje i vanjske politike Kneževine Srbije. Istovremeno, Garašaniin je radio na povratku Vučića i Petronijevića do kojeg je zahvaljujući prevashodno njegovim naporima došlo septembra 1844. godine. Pored toga, Garašaniin je bio u stalnim kontaktima sa stranim konzulima u Beogradu, te kapuće hajom Lazarom Teodorovićem u Istanbulu. DARSB, *fond: Ilija Garašaniin* (dalje: *fond IG*), 12, 17, 24, 26, 29, 38. Inače, porodica Garašaniin je aktivno učestvovala u dinastičkim prevratima u Kneževini Srbiji, uz napomenu da njena opredjeljenost u njihovom početnom periodu, tj. do 1833. godine, nije bila naglašena; DARSB, *fond IG*, 98; Grgur Jakšić, *Prepiska Ilije Garašaniina I*, 1839–1849, Beograd, 1950, 12-19.

³⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Miloš Obrenović knjaz srpski ili građa za Srpsku istoriju našeg vremena*. Vuka zbog prikupljanja i izdavanja „građe za srpsku istoriju našeg vremena” Radovan Samardžić svrstava među „najznačajnije srpske historičare prve polovine 19. stoljeća”. Usporedi: Radovan Samardžić, *Pisci srpske istorije*, Beograd, 1976, 143-166.

³¹ V. B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, 21-23.

³² V. Stefanović Karadžić, *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, I.

³³ J. Cohen, *Srpski tajni rat*, 27-28.

izvorni tekst, koji nije ni dovršen od strane autora, može rekonstruisati samo na osnovu nekoliko prepisa autentičnog teksta.³⁴

Dakle, konkretan podsticaj u smjeru jugoistočne Evrope, Balkana, Južnih Slavena, ponajprije upućen Srbima, uslijedio je još 1843. predstavkom Czartoryskog pod nazivom *Savjeti o djelovanju Srbije*, u kojoj je iznio osnove unutarnje i vanjske politike Kneževine Srbije. U Beogradu je Iliji Garašaninu, ministru unutarnjih poslova, njegovu koncepciju objasnio Čeh František Zach (1807.-1892.), koji je u Srbiji postao general i zapovjednik Vojne akademije. Bilo je to u vrijeme vladavine Aleksandra Karađorđevića, odnosno vladavine *ustavobranitelja*. Zach je na Garašaninovo traženje napisao sažetu verziju plana, koju je potom Garašanin uz doradu pretvorio u srpski nacionalni dokument

³⁴ Ilija Garašanin je, u svom programu, „ispustio“ zemlje pod Austrijom i, osim nekoliko rođaka, izostavio poglavlje o *Hrvatskoj i Česima*. Zadržao je samo odjeljak, pod naslovom *Srem, Bačka i Banat*, jer je te zemlje *smatrao srpskim*. Garašanin je izostavljao i dijelove o unutrašnjoj politici Srbije. Kao dosljedni „autokrata“, Garašanin nije htio da „uoči“ vezu između spoljne i unutrašnje politike, u stvaranju države i rukovođenju državom.

U Zahovom uvodu „Načertanija“, Garašanin je „umetnuo“ rečenicu: *Program spoljne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Zah je napisao da „temelj srpske politike mora biti južnoslovenski“. Garašanin je to prepravio i kaže da „Srbiji treba priključiti sve srpske narode, koji je okružuju“. Naravno, narode iz okruženja prethodno treba „proglasiti srpskim narodima“, što je zvanična Srbija kasnije učinila. Za srpske političare i državnike, „srpski narodi“ u okruženju su „svi Hrvati, Bošnjaci, Muslimani, Crnogorci i Makedonci, kao i neka sjevernoalbanska plemena“. Sve su to narodi i teritorije neke buduće „Velike Srbije“.

Zah govori o sredstvima za „postizanje ujedinjenja Južnih Slovena“. Garašanin je to prepravio u „sredstva, kojima se postiže srpski cilj“. Zah konstatuje da Srbi „treba da saznaju položaj svake grane južnog slovenstva“. Garašanin je to prepravio da „treba saznati položaj Srbiji okruženih naroda“. I tako redom. Sve što je smatrao Srbiji potrebnim, Garašanin je preformulisao i „ispustio“ slovenske zemlje i narode: Čehe, Slovake, Poljake, Hrvate, Bugare, Bošnjake i druge, a „zadržao“ u tekstu samo one narode (i zemlje) koje Srbija „smatra“ srpskim. Tako 908 svojih riječi, u Zahovom „Načertaniju“ od 5.397 riječi, Garašanin „ostavlja netaknutih 4.459 riječi“, bitno mijenja, „svojata i srpči“ neke grupacije Hrvata, Bošnjake, Muslimane, Crnogorce, Makedonce i neka sjevernoalbanska plemena. Nije teško uočiti da je Zahovo „Načertanije“ stoprocentno „južnoslovenski program“, a Garašaninovo „Načertanije“ je pretežno „srpski nacionalni program“, sa djelimičnim „južnoslovenstvom“. Pominju se Bugari i Hrvati, ali bez predviđanja srpsko - hrvatskog zajedništva. Garašaninovo „Načertanije“ je „Program stvaranja Velike Srbije“. Jedan od prepisa teksta *Načertanija* priredili su: Milenko Vukićević i Dragoslav Stranjaković, a nalazi se u *Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu* (NbSuB), Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163; Usporedi: Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“*, Beograd, 1939.

pod nazivom *Nacrt spoljne i nacionalne politike Srbije na kraju 1844. godine* ili *Načertanije (Nacrt)*. Ovaj je dokument zamišljen kao povjerljivi program namijenjen kneževoj vanjskopolitičkoj orijentaciji.³⁵ Sadržaj i ciljevi *Načertanija* mogu se sažeti u nekoliko tačaka. Na osnovu "svetoga, istorijskog prava" treba uspostaviti Srpsko Carstvo cara Dušana. Ova ideja, prema Garašaninu, nije ni revolucionarna niti prevratnička te ni po čemu ne narušava načelo legitimiteta koje zastupa Sveta alijansa, a posebno ruski carevi. Ona ima svoj historijski legitimitet koji je prekinut 1389. bitkom na Kosovu polju. Preduvjet restauracije Dušanova carstva je raspad Osmanskog Carstva. Težnja Srba za obnovom Carstva realno je ugrožena ekspanzijom Austrije i Rusije te njihovom namjerom podjele interesnih sfera na Balkanu linijom Vidin - Solun. Ipak, Garašaniin dvije evropske sile ne gleda podjednako. Austriju shvaća kao stalnu prijetnju i nepomirljiva protivnika dok u Rusiji vidi zemlju pravoslavne braće s kojima je moguća kasnija suradnja.³⁶

U postupku realizacije *Načertanija* Garašaniin je računao na pomoć Francuske i Velike Britanije, jer je vjerovao da njima više odgovara uspostavljanje samostalnoga kršćanskoga balkanskog carstva nego stalna borba interesa Austrije i Rusije na tom prostoru. Trebalo bi pritom nastojati pridobiti kršćane iz susjednih zemalja na Balkanu, prije svega južnoslavenske, i to u obliku koncentričnih krugova i u formi priključenja središnjoj sili Srbiji, a ako ne može

³⁵ Godine 1906. objavio ga je u listu *Delo* srbijanski historičar Milenko Vukičević, dok je u Monarhiji bio poznat već od 1883. godine.

³⁶ U *Načertaniju*, između ostalog, stoji: "Dviženije i talasanje među Slavenima počelo je već (...) Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju. (...) Tursko carstvo (mora se) raspadati i to raspadanje može se samo na dva načina dogoditi: 1. ili će carstvo to biti razdeljeno; ili 2. biće ono na novo sazidano od svojih hristijanskih žitelja. Da bi se opredjeliti moglo šta se učiniti može i kako se u poslu postupiti ima, mora praviteljstvo [vlada] znati u kakvom se položeniju svagdar nalaze narodi raznih provincija Srbiju okružavajućih. (...) Za ovu cjel [cilj] treba pre svega oštroomne (...) i praviteljstvu verne ljude kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog povratka tačno pismeno izvestije o stvari dati. Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Severnoj Albaniji. U isto vreme nužno je da se tačno poznaje i stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, a razume se da u ovo spadaju i narodi Srema, Banata i Bačke. Konsultiraj: R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*; Senaid Hadžić, „Prosvjetitelji Kneževine Srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća do konferencije u Kanlidži“, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma: 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, održanog 7.-8. 9. 2012, Orašje, 2013*, 169-188.

drukčije, može i u obliku federacije. Očito je da su federacija ili konfederacija tek pomoćna ideja ujedinjenja, te da *Načertanije* sadrži zamisao o pripajanju ostalih krajeva Srbiji, odnosno ujedinjenju pod srpskim vodstvom. Vidljiva je i suzdržanost prema Bugarima, kojima se Garašanin, unatoč nepovjerenju, morao obratiti i uključiti ih u savez. Privredna i trgovačka politika bila je tek sporedna tema. Ključna je tačka izlazak na Jadran na potezu Skadar-Ulcinj.

Usprkos neupitnoj dominaciji velikosrpskih elemenata u *Načertaniju*, ipak se u njemu mogu nazrijeti i začeci jugoslavenske, te nešto manje, južnoslavenske tendencije, kao i slabo izražena federativna raščlanjenost buduće države. U vremenu koje je uslijedilo, sve do kraja 20. stoljeća, ali i kasnije, ovaj je dokument imao odlučujući utjecaj na politiku Srbije prema Podunavskoj Monarhiji, ali i na odnos Srba prema ostalim Južnim Slavenima.

Načela (veliko)mađarske politike u jugoistočnoj Evropi 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća

Nakon poraza rata za nezavisnost, osmanska je vlada ponudila utočište za Lajosa Kossutha i nekoliko hiljada njegovih sljedbenika prvo u Sumli, a potom u Kütahyu. Upravo tu je Kossuth sastavio prve konzistentne koncepcije o zajedničkom životu podunavskih naroda, 1850./1851. godine. Koncepcija je, iako se odnosila i na narode Srednje Evrope, prije svega bila upućena Srbima u Južnoj Ugarskoj. Hrvati za Kossutha još nisu bili sazreli kao nacija, naravno, iz već poznatih razloga. Kossuth je smatrao da su Srbe Habsburgovci upotrijebili protiv Mađara te da su ih nakon toga prevarili, što je i bila istina. Prema njemu, sukob između Mađara i Srba nije bio izazvan nerješivim suprotnostima, kao s Hrvatima. Obostrani su ih nesporazumi doveli do rata. Kossuth je na tom nivou shvatio da insistiranje na suprotnostima malih naroda u Podunavlju nije u njihovu interesu. Velesilom su mogli postati samo zajedništvom. Nakon revolucije 1850. Kossuth je bio spreman pregovarati i složiti se sa Srbima. Njima bi pripala sva prava koja bi bila u skladu s državnim integritetom zemlje. O teritorijalnoj autonomiji, u smislu priznavanja zasebnoga srpskog područja, Kossuth nije htio ni čuti. Krajnji ustupak je bila općinska autonomija prema nacionalnim kriterijima. Za Garašanina je Kossuthova koncepcija bila neprihvatljiva. Ponuda nije bila

dovoljno dalekosežna. Svi su se narodi negativno izrazili prema njoj. Pritom nije bila sporna federacija, već Kossuthove predodžbe o unutarnjem uređenju države.³⁷

Izazvan federativnim prijedlogom rumunskog predstavnika na Srednjoevropskome demokratskom odboru, Lajos Kossuth je 25. aprila 1851. iz osmanskog egzila u Kütahiyi predložio svoje Izvješće o načelima buduće mađarske politike, u kojemu se zauzeo za široku konfederaciju koja bi trebala obuhvatiti i Zapadne Slavene i sve balkanske narode, i to pod suverenitetom Osmanlija. Taj labavi državni savez je trebao biti usmjeren i protiv Habsburgovaca i protiv dinastije Romanov. I tu je integritet zemalja Sv. Stjepana ostao u potpunosti očuvan. Sve je bilo zamagljeno idejama i načelima personaliteta, a nacionalnim grupama garantovana su vjerska i kulturna prava prema uzoru na osmanski miletski sistem te proširena lokalna uprava i općinska autonomija.³⁸

Kossuth je postao rob svojih planova koje je opet iznio 1859. kako bi za njih, uz podunavske narode, pridobio i Francusku i Italiju. I taj je pokušaj ostao bez rezultata. Suradnja mađarske emigracije i talijanskog pokreta za ujedinjenje trebala je dovesti do prihvatljive verzije plana podunavske konfederacije.

Zagovornik talijanskog ujedinjenja i profesor Visoke trgovačke škole u Veneciji Marco Antonio Canini bio je Mazzinijev pristalica i zbog toga se 1848. iz austrijske Venecije iselio u Grčku. Uspostavio je kontakt s Györgyem Klapkom. Zajedničkim su naporima sačinili plan federacije koji bi se u glavnim točkama oslanjao na plan koji je Klapka izradio u vrijeme Krimskog rata. Plan je dan Kossuthu na čitanje i on je na njega odgovorio, a odgovori su bili indiskretno objavljeni. Od tada je ta koncepcija *Podunavske federacije povezana* s Kossuthovim imenom, iako su je u potpunosti izradili Klapka i Canini.

Ta je ideja polazila od pretpostavke da je na području između Dunava, Jadrana i Crnog mora, zbog multinacionalno strukturiranih područja, nemoguće ustrojiti jedinstvenu državu te bi se, stoga, narodi koji tu žive trebali ujediniti u federaciju. Jezgra federacije bi bila, naravno, Mađarska s Erdeljem (Transilvanija),

³⁷ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Rabat, Zagreb, 1995, 82.

³⁸ Lajos Kossuth, *Kossuth in New England: A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him, Carefully Revised and Corrected: With an Appendix*, Boston: John P. Jewett & Co. Cleveland, Ohio, 1852.

Banatom i Vojvodinom, potom područja koja nastanjuju Rumuni (Moldavija, Vlaška i Bukovina) te južnoslavenska područja - Hrvatska i Srbija. Država bi brojala približno 30 milijuna stanovnika.

Predloženo unutrašnje uređenje je bilo dosta složeno. Svaka je članica trebala biti samostalna u određivanju vlastitih unutarnjih poslova. U sklopu takve konfederacije Rumunjska, Srbija, Hrvatska i Mađarska imale bi zajedničke vanjske poslove, obranu i ekonomska pitanja. Savezno bi vijeće bilo odgovorno za to, a kontrolirao bi ga savezni parlament. „Jedinstvo, razumijevanje i bratstvo između Mađara, Slavena i Rumunja to su moje najvručije želje, moj najiskreniji savjet. To je залог sretne budućnosti svakog od tih naroda“. Međutim, postojalo bi savezno dvodomno vijeće čije bi članove birali Ugarska, Rumunija i Južnoslavenska pokrajina prema broju stanovnika a tek bi u senatu bio zastupljen jednak broj senatora sve tri članice. Sjedište saveznog vijeća naizmjenično bi bilo u Pešti, Bukureštu, Beogradu i Zagrebu. O službenom se jeziku trebala izjasniti ustavotvorna skupština, iako je Kossuth preferirao francuski jezik. Međutim, isto kao i 1851., Kossuth nije mogao otići dalje od općinske autonomije i slobode pojedinca.³⁹

Ugarska je država jamačno trebala ostati *hegemonijska* sila te konfederacije s malim izmjenama i dodacima u odnosu prema prijedlozima iz 1851. i 1859.: nagovješteno je ujedinjenje Hrvatske i Srbije, obećan mogući referendum u Erdelju o državnopravnoj pripadnosti, dok je južnougarska Vojvodina trebala u svakom slučaju ostati dijelom Ugarske.

Reakcije na plan o *konfederaciji* bile su različite, ni izdaleka onakve kakve su njezini tvorci očekivali. Uglavnom su se o njoj svi negativno izrazili. Mađari u Ugarskoj su odbili planove za federaciju jer im se činilo da su predarežljivi prema nemađarskim narodima i jer su smatrali da će takav plan ubrzati raspad Ugarske (Deák, Tisza i Eötvös), dok su nemađarski narodi odbili plan jer su smatrali da je preuzak. Činjenica je da je glavni Kossuthov plan bio da se državnim restrukturiranjem podunavskog prostora osigura opstanak Ugarske te da Mađari očuvaju vodeću poziciju.⁴⁰

³⁹ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, 83.

⁴⁰ U formuliranju planova o federaciji Kossuth, Canini i Klapka nisu bili usamljeni niti su izmislili nešto posve novo. Naime, na užem području Ugarske Miklos Wesseleny (Vešelenji) je već ranih 40-ih godina 19. stoljeća formulirao svoje ideje o federalnom

uređenju Monarhije, odnosno prostora srednjoistočne Evrope. Polazeći od sličnih stajališta kao i Kossuth, svoj je složeni program razvio i Adam Czartoryski, koji je težio restauraciji poljske države, za konstituiranje *Podunavskog saveza*. U ove se planove djelimično uklapa i Garašani-novo *Načertanije* u kojemu se spominje *Savez Kršćanskih Naroda Balkana*, koji ćemo još jedanput spomenuti u poglavlju o *Velikoj Srbiji*.

Nakon 1849. među emigracijom je započela živa bilateralna i multilateralna pregovaračka djelatnost pa je tako izloženo nekoliko federativnih koncepcija. Već u januaru 1850. u Beogradu su se susreli Garašanin, pijemontski predstavnik Corosini i Kossuth ali je savjetovanje prekinuto zbog austrijskog pritiska.

Prijedlog nakon toga daju i dvojica rumunskih predstavnika Iona Ghica i Nicolae Bălcescu (Balčesku), koji podržavaju konfederaciju *Sjedinjenih Podunavskih Država*, pozivajući se na švicarski, odnosno američki uzor. Naravno, Kossuth je odbio i ove prijedloge a oklijevao je surađivati i sa Srednjoevropskim demokratskim odborom, koji je u julu 1850. osnovao Giuseppe Mazzini.

Hrvati su također, još u vrijeme ilirskog pokreta, prihvatili južnoslavensku koncepciju kao vlastitu nacionalnu integracijsku ideju, koja se razvijala i dopunjavala kroz vanjsko-političke koncepcije prvaka Narodne stranke, posebno đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Naposljetku, 1861. Mihailo Potit-Desančić, Srbin iz Južne Ugarske izložio je plan federacije: *Saveza Kršćanskih Naroda Balkana* u trenutku sloma i rastrojstva Osmanskog Carstva. Ta je federacija trebala biti stvorena po uzoru na Švicarsku i njezine kantone koji bi bili arondinirani prema nacionalno-političkim stavovima. Međutim, ovaj političar ničim kasnije nije pokazao da se zalaže za takvu ideju te je ona ubrzo zaboravljena.

Uz Czartoryskijev Dunavski savez i Kossuthovu *Podunavsku konfederaciju* utopijske naravi, spomenimo još nekoliko zanimljivih i historijski vrijednih koncepcija. Austromarksistička koncepcija Karla Rennera i Otta Bauera s prijelaza stoljeća također je utopijska, jer se radilo o nehistorijskom spajanju teritorijalnog načela s nacionalnom pripadnošću na temelju široke kulturne autonomije svake nacije. Aurel Popovici stvara skicu Monarhije podijeljenu na 14 etničkih jedinica, a Carstvo se, na toj osnovi, uopće nije moglo podijeliti. Ipak jedan od najsajnijih i najkonzistentnijih planova preustroja srednjoevropske regije, koji se odnosi na Habsburšku Monarhiju, bio je plan već spomenutog *austroslavista* a kasnije i *panslavista* Františka Palackog iz 1848. godine. On je predložio reorganizaciju Habsburške Monarhije podijeljenu prema nacionalnom načelu na osam cjelina: austro-njemačku, češko-slovačku, poljsku, ilirsku (slovensku), južnoslavensku (hrvatsko-srpsku), talijansku, mađarsku i rumunsku.

Austro-ugarska nagodba iz 1867. stvorila je posve novu situaciju. Kad se govorilo o federalizmu, nije se više mislilo na integralni federalizam. Federalizam se više nije htio prenositi izvan svojih granica. Federalno uređenje u obje polovice Carstva postao je glavni cilj.

Posve je jasno da su se uz integralističke programe federacija i konfederacija u jugoistočnoj Evropi, istodobno javljale i ekskluzivističke nacionalne ideje i programi *mladih nacija* željnih vlastitog ostvarivanja putem nacionalnih država. Svi narodi jugoistočne Evrope imali su takve političke pokrete ili pojedince koji su drugim narodima pretpostavljali vlastiti narod, nerijetko negirajući postojanje drugih. Opširnije u: W. B. Tomljanović, *Biskup J. J. Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, 2001; László Kontler, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Evropi*, Srednja Europa, Zagreb 2007.

Velikogrčka ideologija: „Megali idea - panhelenizam Velike ideje“

Velikogrčka ideologija nastala je u okrilju *fanarske aristokracije* koja je sanjala o obnovi nekadašnjega bizantskoga sjaja i slave. Školovani i financijski samostalni *fanarioti* su ostvarili veliki politički utjecaj na cijelom Balkanu, pa je njihov značaj općebalkanski. U mnogo čemu je i politika *Visoke Porte* ovisila o njima. Bizantsku su tradiciju, čijim su se čuvarima i nasljednicima smatrali, uveli u posve suvremene idejne i filozofijske tokove. Sve su češće imenovani na važne dužnosti u osmanskoj središnjoj birokraciji, ali nisu prelazili na islam. Veza s pravoslavnom crkvom i Carigradskom patrijaršijom bila je nedvojbeno i dugi niz godina neprekinuta. Nastanak nacionalnog identiteta umnogome će ovisiti o njoj. Često su kao *tumači* obavljali dužnosti savjetnika u ustanovama koje su kontaktirale s inozemstvom. Novcem i utjecajem pomagali su Carigradskoj patrijaršiji, te su je financijski i administrativno vodili. Time su se, naravno, morali politički angažirati. Patrijaršija im je zauzvrat davala osjećaj identiteta.

Fanarioti su u Istanbulu bili čvrsto vezani uz bizantsku kulturnu, pa čak i političku tradiciju, dok su oni u Dunavskim kneževinama, Vlaškoj i Moldaviji, bizantsku tradiciju zamijenili suvremenom *helenskom*. Ovi drugi su, a ne oni iz Istanbula, mogli pokrenuti proces nacionalnog buđenja. Usto su, više nego fanarioti u Istanbulu, mogli doći u dodir s prosvjetiteljskom filozofijom. Prosvjetitelji su balkanskim intelektualcima ponudili redefiniranje vlastite civilizacije kroz prizmu Evrope, a ne Latinskog Carstva, što ih je još više privuklo idejama o povratku u zajedničku evropsku ekumenu. Stoga nije čudno što su upravo oni nadahnuli tvorce *Velike ideje*, jezgre grčkoga narodnog preporoda.

No, ono što se događalo izvan fanariotskog staleža i društvene elite bilo je mnogo važnije za buduće historijske procese. Naime, utjecaj slavenskoga i rumunskog svijeta izvan Osmanskog Carstva, a koji se osjećao kroz pokrenute poslovne veze, kao i jozefinsko tumačenje prosvjetiteljstva, pridonijeli su stvaranju druge *jezgre preporoda*: nekog drukčijeg helenstva, balkanskog slavenstva i jednog oblika *rumunstva*. Najpoznatiji predstavnik takva novog duha je bio helenizirani Vlah Rhigas Pheraios (Riga od Fera) (1757.-1798., rođen u Velestinu, Tesalija, i po tome nazivan još i *Veletinlis*), bivši sekretar *fanariotskih*

i boljarskih velikaša u Istanbulu i Bukureštu, a koji se krajem 18. stoljeća nastanio u Beču i Trstu. Prije no što će biti izdajom izručen Osmanlijama i pogubljen u Beogradu, Riga će svojim spisima stvoriti sintezu helenstva na načelima Francuske revolucije, odnosno građanske države i građanskog društva. On nije značajan samo zbog toga što je pozvao stanovništvo Rumelije, Moldavije i Vlaške, egejskih otoka i Male Azije da u ustanku stvore republiku na načelima *jednakosti, slobode, bratstva* i narodnog suvereniteta, nego i po tome što je uspostavio i *revolucionarni mentalitet* kao posve novi medij povezivanja kršćana Osmanskog Carstva.⁴¹

Ideje Francuske revolucije su postale, što je i očekivano, katalizator raspada pravoslavne zajednice, dajući zajedničko ime etničkoj zajednici u procesu stvaranja nacije. No, ne treba se zavaravati, veze između stare koncepcije vjere i nove koncepcije narodnosti i dalje su bile vrlo snažne i često će se, u kriznim situacijama, vraćati kao vodeća ideologija narodno - plemenske homogenizacije.

U Bukureštu je ovo novo viđenje društveno - političkoga razvoja povezano s političkom djelatnošću braće Ypsilantis. Posebno je politički bio aktivan Alexandros (1792.-1828.) (rum.: Alexandru, Grk, fanarski aristokrat, general, ađutant ruskog cara Aleksandra I.), koji je nakon Napoleonovih ratova pokušao obnoviti slavu i veličinu Bizanta, pozivajući sve balkanske kršćane na ustanak. No, i taj je poziv ostao bez odgovora, jer su društveni uslovi još bili takvi da su dopuštali samo oblikovanje, kako bi Benedict Anderson rekao, "zamišljene zajednice". Oko Ypsilanas, kao vođe *Heterie*, okupili su se mlađi prozapadnjački usmjereni *fanarioti*, povezani s rumunskim plemstvom. Ova koncepcija panbalkanske solidarnosti i jedinstva kao i države ipak je imala veoma jasan helenski pečat. *Velika ideja* će i u ovom segmentu naći svoja teorijska i programska opravdanja. Čini se da su balkanski narodi trebali proći najprije vlastitu nacionalnu katarzu i osvješćenje, a tek potom razmišljati o univerzalnoj kršćanskoj državi svih Balkanaca pod dominacijom Grka.

Svakako je najvažnije udruženje, koje će pomoći i pomagati ostvarenje Velike ideje, koja tada nosi obilježje bizantske obnove kroz panbalkansku državu, bilo *Filiki Heterija*. U samoj *Heteriji* postojale su dvije snažne i suprotstavljene

⁴¹ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Evrope 19. i 20. stoljeća*, I. dio 1800. do 1914, Alinea, Zagreb, 2005, 144-146.

struje. Oni konzervativniji zahtijevali su oslanjanje na velike evropske sile dok su mlađi tražili samostalnu revolucionarnu akciju. Borbenija je struja zavladała *Heterijom* već od 1818. i odmah počela s pripremama oružanog ustanka, koji je trebao zahvatiti kontinentalnu Grčku i egejske otoke, Srbiju, Bugarsku, Vlašku, Moldaviju, Makedoniju, te bivše grčke kolonije u južnoj Rusiji i Italiji.

Kad su borbe jednom otpočele, u svojoj svojoj žestini i tragičnosti, fanariotski se san o Bizantu raspao i ustupio mjesto novoj, *Velikoj ideji* - ideji Velike Grčke proizašloj iz rata za nezavisnost, na sličan način na koji se rodila ideja o autonomnoj *kneževini Srbiji*. U vrijeme ustaničkih previranja u *dunavskim (rumunskim) kneževinama* dozrijevala je ideja o početku rata za neovisnost Grčke. Grci su do tada uspjeli oblikovati svoj nacionalizam, čija je temeljna misao bila ujedinjenje svih Grcima naseljenih krajeva Osmanskog Carstva u jednu nacionalnu državu.

Najznačajniji pokret koji je promovirao Veliku ideju vodio je već spomenuti Ioannis Colettis (Kolet). U vanjskoj politici Kolet je težio ekspanziji. Njegova se stranka razvijala prema francuskima političkim i revolucionarnim tradicijama i stoga je bila veoma popularna. *Megali Idea (Velika ideja)* je Koletov pojam kojim je označio program ujedinjenja svih historijskih grčkih krajeva u jedan grčki nacionalni korpus. Cilj više nije obnova ni Bizantskog Carstva, niti nekakva balkanska federacija, nego Velika Grčka. No, i pored navedenih podudarnosti postojala su značajna razmimoilaženja u pogledu granica Velike Grčke. Tako je ugledni profesor prava na Univerzitetu u Atini Nikolas Saripolos, u svojim Memoarima, zabilježio svoj razgovor sa kraljem Georgiosom I, u kojem navodi sljedeće:

„Jedna država s prijestolnicom u Carigradu, koja pod žezlom Vašeg Veličanstva objedinjuje Kretu, Tesaliju i Epir, Trakiju, Makedoniju, Crno more sve do predjela blizu Trapezunta, Male Azije i egejskih otoka, ne isključujući i moju zemlju, Cipar (...) “Previše ste raširili granice Grčke”, prekide me kralj.⁴²

U razdoblju u kojemu je živio *Velika ideja* nije bila ostvariva, ali je ostala živom sve do druge polovine 20. stoljeća.

⁴² *Nacije i države u Jugoistočnoj Europi*, 118.

Velikohrvatska ideja u drugoj polovini 19. stoljeća

Petnaestak godina nakon Garašininova Načertanija u Hrvatskoj su Ante Starčević (1823.-1896.) i Eugen Kvaternik (1825.-1871.) formulirali osnovne crte velikohrvatske ideje pri čemu im je polazište bio ilirski pokret predmartovskoga razdoblja, znači ideja o kulturnome i duhovnom jedinstvu Južnih Slavena. Potkraj 50-ih i početkom 60-ih godina 19. stoljeća Starčević koncipira svoj nacionalni program s posve drukčijim težištem i polazišnim točkama. Stvara velikohrvatski program s ekskluzivnim panhrvatskim elementima u središtu kojeg je uspostavljanje proširene hrvatske nacionalne države na temeljima samostalnosti i jednakopravnosti.

Osnova za opravdanje ove države je bilo hrvatsko državno pravo koje seže sve do ranoga srednjeg vijeka a koje svemu daje puni historijski legitimitet. Ipak, u duhu modernih liberalnih ideja Starčević je vlast hrvatskog plemstva (*natio croatica*), koje je proizlazilo iz historijskog prava u Rousseau-uovu smislu, proširio na pravo cjelokupnoga hrvatskog naroda (*populus Croatiae*). Posebnom su hrvatskom narodu Starčević i Kvaternik⁴³ pripisivali ekskluzivnu prednost na vrijednosnoj ljestvici ali i njegovu jedinstvenost: "Takvo je bilo uzvišeno zvanje hrvatskog naroda što ga je Bog bacio na zemlju sa providencijalnom svrhom davši mu sredstva da taj cilj postigne. Taj cilj, što ga je hrvatski narod predosjećao već vrlo rano i nikad nije prestao nastojati da ga dokuči - sva njegova historijska prošlost svjedoči o tome - nije ništa drugo nego njegov vlastiti cilj kršćanskog naroda, što ga je trebalo otkriti i postići, tako da bi njegova posebna kultura bitno pridonijela općem cilju čovječanstva, tj. razvoju opće kulture."⁴⁴

Granice hrvatske države kojoj se težilo su bile veoma široko zacrtane. Pred Austro-ugarsku nagodbu te bi granice zahvatile stanovništvo između

⁴³ Eugen Kvaternik (knjiga objavljena anonimno), *Hrvatska i talijanska federacija*, Pariz, 1860.

⁴⁴ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973, 108-150; Ante Starčević, „Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora“, *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga III. Znanstveno-političke rasprave*, Zagreb 1894. (reprint izdanje: Varaždin 1995); Jasna Turkalj, „Ideologija Ante Starčevića u pravaškim humorističko-satiričnim listovima druge polovice 19. stoljeća (do kraja 1880-ih)“, *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Treći hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2008, 107-123.

Makedonije i Njemačke, između Dunava i Jadranskog mora, u skladu s idejom o postojanju samo dva južnoslavenska naroda - Hrvata i Bugara. U tom se smislu i Starčević i Kvaternik u potpunosti slažu. U takvoj Hrvatskoj Starčević vidi Bosnu, omeđenu rijekama Vrbasom i Drinom i planinom Romanijom nadomak Višegrada, kao i čitavu tursku Hrvatsku, ustvari južnu Hrvatsku, "...neprijemljeno zvanu Hercegovina...", koja se proteže od Save do rijeke Neretve i Bune. Prema jednome i drugome političaru u takvoj Hrvatskoj žive isključivo i samo Hrvati. Zato bi država morala biti centralistički organizirana. Glavni grad bi bio, prema Starčeviću iz 1878. godine - Sarajevo.⁴⁵

Predstave o neprijatelju i brojni stereotipi za ovu su koncepciju bili od osnovnog značenja. Potpuno odbijanje habsburško-lotarinške kuće činilo se definitivnom odlukom. Posebno nakon zahvale Hrvatima Franje Josipa, za ono što su učinili za njega 1848./1849. te kad ih je 1867. olako prepustio Mađarima, Starčević se žestoko protivio austrougarskom dualizmu i subdualizmu. On isto tako odbija austroslavizam i trijalizam, te sve pokušaje federalizacije Habsburške Monarhije. Stoga je potpuno razumljivo da se izjasnio protiv okupacije Bosne i Hercegovine 1878. jer u to vrijeme nije mogla pripasti suverenoj hrvatskoj državi.

Kako je Starčević polagao pravo na dijelove Štajerske, Koruške, Kranjske i Istre kao hrvatskih pokrajina, za njega su Slovenci grana Hrvata, dok je područje Slovenije smatrao alpskom Hrvatskom, a njezine stanovnike planinskim Hrvatima (Pavle Ritter Vitezović). Kao i Slovencima, Starčević i Kvaternik Srbima negiraju postojanje vlastitog etnikuma, naroda.⁴⁶ Naziv Slavo-Srbinje

⁴⁵ Ante Starčević je, slaveći bana Jelačića, zamišljao *jednu domovinu* koju će *sakupiti bane*, a sastavljenu od hrvatskih i slovenskih zemalja. On u pjesmi "Odziv od Velebita navodi: (...) Od sada će Lika i Krbava / Dalmacija sva do Dubrovnika / A Hrvatska bar do Une rieke / Slavonia do Bosne ponosne / I sva Krajnska do Ljubljane grada / A Štajerska do Gradca bieloga / Biti, pobro, jedna Domovina / (...) samo jedna za svu bratju našu, / Koji će nam sakupiti bane" (...). *Danica ilirska*, 20, Zagreb 13. svibnja 1848., 81-82; Petar Korunić, „Jugoslavenska ideja u Hrvatskoj i Slovenskoj politici za revolucije 1848-1849.“, Radovi, Vol. 14 (1), Zagreb, 1981, 113; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989.

⁴⁶ Pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta, Starčević je izjavio da su Srbi „jedini puk, koi nezna ni sam samcat kako mu je ime“. *Narodne Novine*, br. 221, Zagreb 27 rujna 1852; Željko Holjevac, „Jezik i nacija u hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama: Starčevićeva polemika iz 1852. godine“, *Migracijske teme*, god. 3, br. 15, Zagreb, 1999, 289-321.

za njega negativna, omalovažavajuća značajka ljudi niskog shvaćanja koji se zauzimaju za nečasnu i podložnu suradnju s habsburškim tlačiteljima. Stoga on odbija suradnju i zajedništvo s Južnim Slavenima isto kao što istupa i protiv panslavizma Jana Kollara. Odgovor na koji način Slovence i Srbe može označiti kao Hrvate Starčević proizvoljno, pokušavajući svoje želje pretočiti u stvarnost, nalazi u historijskoj činjenici kako su tek prije sto godina "...Slavoserbi, ljudi Rusie i Austrie..." nastojali da "...ime serbsko učine narodnim imenom..." da bi ga tek prije četrdeset godina počeli nametati Crnogorcima. On dalje samouvjereno tvrdi: "U našem narodu među Macedonijom i Njemačkom, osim Slavoserbah nitko to ime nesmatra narodnim..." On, dakako, pobija postojanje srpske historije i književnosti.⁴⁷

Svoj tekst *Strane u Hrvatskoj* iz 1868. godine Starčević završava radikalnom konstatacijom kako Ilirska Srbija nije ništa drugo nego Hrvatska i to već stoljećima prema historiji, pravu, a u vrijeme kad je to pisao i prema narodnosti. Time je državno hrvatstvo ne samo označeno kao velikohrvatska ideja nego i kao pankroatizam, izraz radikalnoga integralnog nacionalizma 19. stoljeća.

Do kraja 19. stoljeća, uz oslonac na filozofiju Jeana Jacquesa Rousseaua, prevladala je u Bosni i Hercegovini velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku državu. Tvorcima te ideologije koja se pozivala na feudalno historijsko pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević (1823-1896) hrvatski političar, publicist i književnik, i Eugen Kvaternik (1825-1871) političar, pravnik, pisac i revolucionar.⁴⁸ Odigravši „bitnu ulogu u razvoju osjećajne integracije hrvatskoga naroda“, kao svaka romantičarska ideologija koja „ne posreduje istinito znanje o raznovrsnosti društvene stvarnosti koja ju je uvjetovala“, sadržavalo je pravaštvo niz iracionalnih elemenata: kod Starčevića kult razuma i odbijanje društvene i političke prakse, kod Kvaternika religiozni misticizam.⁴⁹ Naprijed navedene i slične stavove prenosili su, propagirali ili javno zastupali javni politički djelatnici, ali i novine tokom rješavanja Istočnog pitanja, a posebno prije i tokom okupacije 1878. godine od strane

⁴⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 108-150.

⁴⁸ Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Biblioteka Stećak, knj. 7, Mostar-Zagreb, 2002, 200-202.

⁴⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 417-419, 429.

austrougarske monarhije. Jer, položaj, uloga i značaj Bosne i Hercegovine u hrvatskim nacionalno-političkim koncepcijama 19. stoljeća bila je predmetom interesovanja hrvatske javnosti, svih generacija hrvatskih političara i ideologa od početka formiranja modernih južnoslavenskih naroda pa sve do raspada socijalističke Jugoslavije, ali i poslije toga. Bosna i Hercegovina je, dakle, bila interesantna tema i za zagovornike pravaške ideje i ideologije, ponovno ili po ko zna koji puta.⁵⁰

Nacionalni program „Velike Mađarske“

Velikomađarska ideja države od Karpata do Jadranskog mora nije tako ekskluzivistički izvedena kao u Srba i Hrvata. Ona se iščitava iz cijelog niza različitih projekata, ponajviše Lajoša Kossutha. Velikomađarska državna koncepcija ogleda se u svim federalističkim programima i projektima nekih mađarskih političara. U suštini, Mađarska nacionalna koncepcija je u jednom dužem razdoblju od različitih ljudi dobivala različite oblike i kritike uvijek s težnjom otkrivanja njezine ispravnosti. Ove ideje razmatraju pitanja nacionaliteta, položaja Mađara u Karpatskom bazenu, odnosa prema zajedničkoj državi i dinastiji, te odnosa prema nemađarima, prije svega Slavenima. Ovdje ćemo se pozabaviti samo problemom etatističkog shvaćanja o jedinstvenoj ugarskoj političkoj naciji koji nam daje pravo neke političke ideje i koncepcije nazvati veliko-mađarskima. Ova se ideja najjasnije usmjerila na asimilaciju i stapanje (nacija). Za mase se pokazala djelotvornom i mobilizirajućom te, uz određenu redukciju zahtjeva, uspješna u nametanju.

Najutemeljenije ugarske-mađarske nacionalne koncepcije predstavio je, kao stručnjak za pitanja narodnosti u Ugarskoj, barun Jozsef Eötvös (1813.-1871.), ministar kulture i prosvjete Kraljevine Ugarske (1848.-1867.). Oslanjajući se na neka Szechenyijeva razmišljanja, i uz njegove liberalno-evolutivne ideje, Eötvös preuzima bitne elemente etatističko-nacionalne koncepcije radikalne liberalne

⁵⁰ Konsultiraj: Senaid Hadžić, „Koncept političkog katolicizma i pravaško (sve)hrvatstvo. Primjer Bosne i Hercegovine 1878.“, *Arhivska praksa*, god. 20 / 2017, br. 20, Tuzla, 2017, 469-486.

lijeve opozicije, koju je u sve većoj mjeri vodio Lajos Kossuth. Njegov sveobuhvatni i složeni program može se iščitati iz cijeloga niza publikacija i članaka objavljenih u tom razdoblju. Dat ćemo samo njegove osnovne ideje, relevantne za pitanje narodnosti, položaj slavenskih naroda i mađarsku nacionalnu koncepciju.⁵¹

Eötvös se u svojim spisima zalagao za stabilnost poretka legitimne države. Pristalica je historijskog prava te je iznosio teške prigovore prirodnom pravu. Negirao je jezično-etički pojam nacije temeljen na prirodnom pravu i zastupao poziciju jedinstvene političke ugarske nacije kao nositelja moderne i jake ugarske države. On nije tipičan primjer pristaša liberalizma. Njegov se nacional-liberalizam razumije samo iz perspektiva specifičnoga mađarskog liberalizma. Osnovne pokretačke ideje za njega su sloboda, jednakost i narodnost. Tako su i hijerarhijski poredane. No, Eötvös ipak nije ekskluzivist, on je izraziti primjer humanističko-idealističkoga političara prožetoga individualizmom. Nacionalno-politički posebni položaj doveo bi do povlaštenog položaja velike skupine što je proturječno slobodi i jednakosti. Iz tih razloga Eötvös negativno ocjenjuje sve vođe narodnosti.

On vjeruje da je pitanje jednakopravnosti narodnosti izgubilo svoje praktično značenje tamo gdje je jednakopravnost zagarantovana ustavom. Odnosno, težio je za postizanjem zajedničke političke nacionalnosti, u ovom slučaju *ugarske*. Međutim, kao i Kossuth, Eötvös vjeruje da se drugi narodi Ugarske mogu zadovoljiti ako im se njihove nacionalne želje zadovolje na nivou županije ili općine. Osnovne pozicije njegove filozofije o *ugarskoj nacionalnoj koncepciji* uspjele su ući u ugarski *Zakon o narodnostima* iz 1868. godine. U preambuli piše: "Svi građani Ugarske prema temeljnim načelima ustava u političkom pogledu čine naciju, nedjeljivu, jedinstvenu ugarsku naciju čiji je jednakopravni pripadnik svaki građanin domovine, bez obzira na to kojoj narodnosti pripada. Ta jednakopravnost podliježe posebnoj regulaciji samo u vezi sa službenom upotrebom jezika uobičajenih u zemlji i u onoj mjeri u kojoj to zahtijeva jedinstvo zemlje, praktične potrebe vlasti i uprave kao i pravedni pravorijek...".⁵² Zakon

⁵¹ D. Dukovski, *Jugoistočna Evropa I*, 152.

⁵² Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged-Subotica, 2011, 248-249; *Sbirka zakonah god. 1868.*, Zakonski članak XLIV, Budim, 1868; Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Drugi svezak: 1868.-1918., Zagreb, 2000.

je time svima priznao jednaka građanska prava, ali i ne nacionalna prava za nemađarske narode u Ugarskoj.

Sljedeća varijanta koncepcije činila se najdinamičnijom i za mase najprihvatljivijom: *etatističko - unificirajuća varijanta etabliranja jedinstvene ugarske političke nacije*. Nju je, dakako, najenergičnije i najdjelotvornije zastupao Lajos Kossuth. U to je doba on svakako imao najradikalniji nacionalni program te nije bio spreman ugarsko pitanje riješiti osim u korist Mađara i samo njih. Nemađare je vidio (ili ih nije htio vidjeti) iz ugla radikalnog nacionalista.⁵³

Za Kossutha u integralnoj i jedinstvenoj Kraljevini Ugarskoj, pri čemu se dosljedno oslanja na francuski pojam nacije, postoji jedinstvena i nedjeljiva ugarska/mađarska politička nacija. Kraljevstvu i njegovoj jedinstvenoj političkoj naciji moraju se podrediti svi, a mađarskom kao službenom jeziku i dominantnom sloju Mađara uvjerljivo pripadaju bezuslovno vodeće funkcije. Kossuth 1848./1849. pa i 1850. svoje stavove temelji na liberalnoj političkoj filozofiji prema kojoj je u državi posve dovoljno garantovati jednakost svih pred zakonom kako bi se riješilo nacionalno pitanje. Kako bi se u takvoj državi garantovala građanska prava potpuno je bezpredmetno i nepotrebno razgovarati o nekakvim povlasticama, autonomijama, samoupravama u teritorijalnome ili nacionalnom pogledu. Stoga je onako grubo odbio zahtjeve nemađarskih naroda u Ugarskoj 1848. i 1849. godine. Kossuth jednostavno nije mogao prevladati svoje mađarstvo.⁵⁴

⁵³ Jovanka Simić, „Dvostruki aršini Lajoša Košuta“, *Večernje novosti, online*, 8. maja 2018. Autorica navodi slijedeće: „(...) Istoričar Andrija Radenić navodi i jedan dopis iz Pešte, upućen u martu 1848. godine, u kojem se kaže da je 'zahtevanje srpskog naroda s jedne raspalio, a sa druge uplašio Mađare'. U tom dopisu, neimenovani predstavnik srpskog naroda konstatuje: 'Znači, pod larvom jednakosti i slobode, oni hoće nama da oduzmu ono što je svakom na svetu najsvetije – narodnost. Stoga oni o Srbima govore kao o Mađarima grčko-nesajedinjene vere, a o narodu srpskom nema ni pomena (...)'.“ Andrija Radenić, *Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834-1914*, Matica srpska, Novi Sad, Istorijski institut, Novi Sad – Beograd, 1973.

⁵⁴ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997, 64.

Zaključak

Nacionalni projekti, programi, ideje i ideologije kao i nacionalne države nisu bile ni ranije, kao što ni sada nisu jedini tip države u jugoistočnoj Evropi. Postojala su i višetnička carstva i drugi oblici multietničkih država, a mnogi narodi duži vremenski period nisu uspjavali da formiraju državu. Naravno, to je bilo skopčano sa okolnostima u kojima je stasavao taj narod, od čega je uglavnom zavisio i njegov nacionalni afirmitet. U osnovi, svaki narod je, ukoliko je želio sopstvenu državu, morao izgraditi identitet koji će ga dovesti do stepena nacionalne kategorije. Ipak, historiju toga područja oblikovao je složen i kompatibilan odnos između nacije i države, što je rezultiralo stvaranjem nacionalne države kao osnovnog obilježja jugoistočne Evrope. Iako je dovršetak procesa stvaranja nacionalnih država u Evropi, 70-ih godina 19. stoljeća, značio i izvjesnu stabilnost za ovaj kontinent, to se nikako ne može reći za mlade države na njegovom jugoistoku. Društveno-ekonomska nestabilnost, neriješeni granični sporovi i međunacionalni sukobi postali su osnovno obilježje ovog podkontinenta tokom 19. i u prvim godinama 20. stoljeća, ali i u vremenu nakon toga.

Za većinu stanovnika jugoistočne Evrope etnički definirana nacionalna država postala je prihvatljiv i dominantan oblik državne organizacije, što je bilo u skladu sa najvećim dijelom evropskog promišljanja u tom periodu. Ljudi s toga područja učeni su da se poistovjećuju sa "svojom" nacijom i da se bore za uspostavljanje i odbranu svoje nacionalne države. Ono što razlikuje nacionalnu državu jugoistočne Evrope od njenog ostatka jeste apsolutno dominantan utjecaj vjerskih organizacija u procesu njenog nastanka i daljeg razvoja. To je sasvim razumljivo, ako se u obzir uzme proces izgradnje nacije na ovom prostoru. Naime, na tlu Osmanske dinastičke imperije, kao šerijatske apsolutističke monarhije, nacionalni identitet nije bio dozvoljen. Međutim, u skladu sa islamom ova država je dozvolila slobodno vjersko organiziranje. Koristeći se ovom pogodnošću pravoslavne crkve su izgradile svoje vjerske organizacije, koje su u nazivu nosile nacionalno ime (Srpska pravoslavna crkva, Bugarska pravoslavna crkva, Grčka pravoslavna crkva itd.). Tako se u krilu ovih vjerskih institucija porađala nacionalna ideja. Kada se ovome dodala nacionalna agitacija u školama, kulturnim društvima i slično onda je obrazac po kojem je stasavala nacija bio sasvim utvrđen.

GRAND STATE PROGRAMS AND PROJECTS OF SOUTHEASTERN EUROPE FROM 30ties TO THE 70ties OF THE 19TH CENTURY

Summary

National projects, programs, ideas and ideologies as well as national states have never been before, as they are now not the only type of state in Southeast Europe. There were also multi-ethnic empires and other forms of multiethnic states, and many nations did not succeed in forming a state for a long period of time. Of course, this was tackled with the circumstances in which the people were growing, of which his national affirmation largely depended. Basically, every nation, if it wanted its own state, had to build an identity that would lead it to a degree of national category. Nevertheless, the history of this area has shaped a complex and compatible relationship between the nation and the state, which resulted in the creation of a national state as the basic characteristic of Southeast Europe. Although the completion of the process of nation-state creation in Europe, the 70s of the 19th century, meant certain stability for this continent, this can hardly be said of the young states in its southeast. Socio-economic instability, unresolved border disputes and inter-ethnic conflicts have become the main feature of this sub-continent during the 19th and early 20th centuries, but also in the aftermath of that.

For most inhabitants of Southeastern Europe, an ethnically defined nation-state became an acceptable and dominant form of state organization, which was in line with the majority of European thinking in that period. People from that area were taught to identify themselves with their "own" nation and to fight for the establishment and defense of their nation state. What distinguishes the national state of Southeast Europe from its rest is the absolutely dominant influence of religious organizations in the process of its creation and further development. This is quite understandable, considering the process of building a nation in this area. Namely, on the ground of the Ottoman dynastic empire, as a Sharia Absolutist monarchy, national identity was not allowed. However, in accordance with Islam, this state allowed free religious organization. Using

this favor of the Orthodox Church, they have built their religious organizations, which were named in the name of their national name (the Serbian Orthodox Church, the Bulgarian Orthodox Church, the Greek Orthodox Church, etc.). Thus, in the wing of these religious institutions, a national idea emerged. When this was added to national agitation in schools, cultural societies, and so on, the pattern on which the nation was growing was completely determined.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Državni arhiv Republike Srbije Beograd, *fond: Ilija Garašanin*, 12, 17, 24, 26, 29, 38, 98.

Literatura

1. Altermatt, Urs, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo 1997.
2. Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.
3. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
4. Cohen, Philip J., *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, (preveo na bosanski: Hasan Rončević), Sarajevo, 1996.
5. Czartoryski, A - Razumowskom, A., (12. V. 1806), *Vniešnjaja politka Rossiji XIX i načala XX veka*, sv. III, Moskva, 1963.
6. Despotović, Ljubiša, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Beograd, 2008, 30-32.
7. Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Evrope 19. i 20. stoljeća*, I. dio 1800. do 1914, Alinea, Zagreb, 2005.
8. Džaja, Srećko M., *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Biblioteka Stećak, knj. 7, Mostar-Zagreb, 2002.
9. Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, knj. I 1790-1860*, Beograd, 1989.
10. Ekmečić, Milorad "O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas", *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knj. 12, Beograd, 1995. 13-27.
11. Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.

12. Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
13. Hadžić, Senaid, „*Prosvjetitelji Kneževine Srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća do konferencije u Kanlidži*“, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma: 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, održanog 7.-8. 9. 2012, Orašje, 2013*, 169-188.
14. Hadžić, Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla, 2016.
15. Hadžić, Senaid, „Koncept političkog katolicizma i pravaško (sve) hrvatstvo. Primjer Bosne i Hercegovine 1878.“, *Arhivska praksa*, god. 20 / 2017, br. 20, Tuzla, 2017, 469-486.
16. Hadžić, Senaid - Velagić, Adnan, *Balkanska praskozorja - od ideja do ujedinjenja (rukopis)*, Tuzla, 2018.
17. Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb, 1990.
18. Hanák, Péter (ur.), *Povijest Mađarske*, Rabat, Zagreb, 1995.
19. Haselsteiner, Horst, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997.
20. Heka, Ladislav *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu Szeged-Subotica*, 2011.
21. Holjevac, Željko „Jezik i nacija u hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama: Starčevićeva polemika iz 1852. godine“, *Migracijske teme*, god. 3, br. 15, Zagreb, 1999, 289-321.
22. Hobsbawn, Eric I., *Nacije i nacionalno pitanje*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
23. Ivić, Aleksa, *Arhivska građa o srpskim književnim i kulturnim radnicima 1780-1880*, Beograd-Subotica, 1926.
24. Intervju: akademik Čedomir Popov, historičar, *NIN*, Beograd 5.04. 2007., 84.
25. Jagić, Vatroslav, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Zagreb, 1864.
26. Jovanović, Slobodan, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd, 1933.

27. Jakšić, Grgur *Prepiska Ilije Garašanina I, 1839-1849*, Beograd, 1950.
28. Kontler, László, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi, Srednja Europa*, Zagreb, 2007.
29. Korunić, Petar „Jugoslavenska ideja u Hrvatskoj i Slovenskoj politici za revolucije 1848-1849.“, *Radovi*, Vol. 14 (1), Zagreb 1981, 91-228.
30. Korunić, Petar, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989.
31. Kossuth, Lajos, *Kossuth in New England: A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him, Carefully Revised and Corrected: With an Appendix*, Boston: John P. Jewett & Co. Cleveland, Ohio 1852. Kvaternik, Eugen (knjiga objavljena anonimno), *Hrvatska i talijanska federacija*, Pariz, 1860.
32. Ljušić, Radoš, „Ruski konzul Vašćenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka“, *Istorijski časopis*, Knj. XXIX-XXX/1982-1983, Beograd, 1983, 327-329.
33. Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd, 1993.
34. Milutinović, Sima, Sarajlija, *Istorija Srbije. Od početka 1813e do konca 1815e godine*, Beograd, 1888.
35. Milutinović, Sima, Sarajlija, *Istoria Serbie (1813-1815)*, Leipzig, 1837.
36. Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Drugi svezak: 1868.-1918., Zagreb, 2000.
37. Popov, Čedomir, *Velika Srbija, stvarnost i mit*, IK Zorana Stojanovića, treće izdanje, Sremski Karlovci, 2008.
38. Radenić, Andrija, *Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834-1914*, Matica srpska, Novi Sad, Istorijski institut, Novi Sad - Beograd, 1973.
39. Ristić, Jovan, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijeg vremena*, Prva knjiga 1848-1860, Beograd, 1887.
40. Rizvić, Muhsin, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo, 1995.
41. Roksandić, Drago, „Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835-1848)“, *Naučni sastanak slavista*

- u Vukove dane. Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas*, 17/7, Beograd, 1988, 119-128.
42. Roksandić, Drago, „Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835-1848)“, *Danas*, Zagreb, 26. rujna 1989, 44.
43. Roksandić, Drago *Srpska i Hrvatska povijest i „Nova historija“*, Zagreb, 1990.
44. Selimović, Meša, *Za i protiv Vuka, studija*, Beograd 1967; Internet izdanje, Beograd, 2002.
45. Smit, AntonioD., *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.
46. Simić, Jovanka, „Dvostruki aršini Lajoša Košuta“, *Večernje novosti, online*, 8. maja 2018.
47. Sotirović, Vladislav B., *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius 2006. (doktorska disertacija).
48. Stančić, Nikša, „Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII, 1968-69, Zagreb, 1971, 179-196.
49. Starčević, Ante, „Odziv od Velebita“, *Danica ilirska*, 20, Zagreb 13. svibnja 1848, 81-82.
50. Starčević, Ante, *Narodne Novine*, br. 221, Zagreb 27 rujna 1852.
51. Starčević, Ante, „Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora“, *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga III. Znanstveno-političke rasprave*, Zagreb 1894. (reprint izdanje: Varaždin, 1995.)
52. Stefanović Karadžić, Vuk, *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849.
53. Stefanović Karadžić, Vuk, *Miloš Obrenović, knjaz srpski, ili građa za Srpsku istoriju našega vremena*, Budim, 1828.
54. Stefanović Karadžić, Vuk, *Srbi svi i svuda: Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1949.
55. Stranjaković, Dragoslav, *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“*, Beograd. 1939.
56. Šimunić, Petar, „Načertanije“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb, 1940.

57. Terzić, Slavenko, "Reč na otvaranju skupa", *Zbornik radova: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994., Istorijski institut SANU, knj. 12, Beograd 1995, 7-9.
58. Tomić, Yves, „Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku“, *Raskrinkavanje projekta Velika Srbija*, Biblioteka svjedočanstvo, br. 34, Beograd, 2009,91-200.
59. Tomljanović, William B., *Biskup J. J. Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
60. Turkalj, Jasna, „Ideologija Ante Starčevića u pravaškim humorističko-satiričnim listovima druge polovice 19. stoljeća (do kraja 1880-ih)“, *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Treći hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2008, 107-123.
61. Vojvodić, Mihailo, "Velika Srbija" u shvatanjima Stojana Novakovića", *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti 24-26. oktobra 2002*, Srpska književna zadruža, posebna izdanja, Beograd, 2003.
62. Vukićević, Milenko - Stranjaković,Dragoslav, *Načertanija*, Narodna bibliotkai Srbije u Beogradu, Rukopis 343/III-2 i Rukopis 163.
63. *Sbirka zakonah god. 1868.*, Zakonski članak XLIV, Budim, 1868.
64. Žurek, Piotr, „Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804-1806)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 22, No. 22, Zagreb, 2002, 159-166.

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

4

HISTORIJSKA MISAO, GOD. IV, BR. 4, 1-277, TUZLA, 2018.